

ՍԱՆԴՐՈ ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶՅԱՆՑ
(1835—1905)

Հայ ժողովրդի մտավոր կյանքի զարգացումը նոր ընթացք առացավ և բուռն վերելք ապրեց Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց հետո: Այդ պատմական իրադարձությունը հայ ժողովրդի համար շրջադարձային մեծ նշանակություն ունեցավ: Պատմության այս նոր ծամանակաշրջանի հայ մտավորականության նախաձեռնած շարժումը նպատակաւղված էր ժողովրդի լուսավորության, նրա պատմության, մշակույթի զարգացման, ազգի ճակատագրի հարցերի ուսումնասիրմանը: Լուսավորության ստեղծումը, ժողովրդին գրականությանը հաղորդակից դարձնելը համարվում էր հայ գործիչների առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելը և հայ-ռուսական կապերի ուժեղացումը հնարավորություններ ստեղծեցին, որ հայ մշակույթն ավելի սերտորեն առնչվի ռուսական առաջավոր մշակույթի հետ և զարգացման նոր հեռանկարներ ձեռք բերի: Արևելահայաստանի առաջավոր շատ գործիչներ ապրում և ստեղծագործում էին մեծ մասամբ Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Թիֆլիսում, Նոր Նախիջևանում, Ղրիմում, Աստրախանում:

Ժողովրդի լուսավորության, կրթության հարցերով էր մտահոգված նաև 19-րդ դարի 50-ական թվականներից ազգօգուտ գործունեություն ծավալած բանասեր, պատմաբան, մանկավարժ և ուսուցիչ, պետական աստիճանավոր և հասարակական

գործիչ, արևելագետ Կարապետ Հարությունի Եզյանցը (Եզույ): Նա իր բազմաթիվ պատմա-բանասիրական, հրատարակչական, թարգմանական գործերով պատվավոր տեղ է գրավում անցյալ դարի հայ մտավորականների շարքում:

Կարապետ Եզյանը ծնվել է 1835 թ. սեպտեմբերի 5-ին Մոսկվայում: Նրա մայրը ժամանակին Թիֆլիսից Աստրախան էին տեղափոխվել, այնտեղից էլ Մոսկվա: Կ. Եզյանը 1850—1853 թթ. ուսանել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում և այն ավարտել ոսկե մեդալով:

Ճեմարանում ուսանելու տարիներին Եզյանը իբրև մասնագիտություն ընտրում է արևելագիտությունը, հատկապես՝ հայոց լեզուն: Այս ուսանում է Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների բաժնում: Ավարտելուց հետո, աչքի ընկնելով իր բացառիկ ընդունակություններով և հմտությամբ, նա համալսարանի վարչությունից առաջարկություն է ստանում պատրաստվելու պրոֆեսորության և ըստաձանելու հայոց լեզվի ու գրականության ամբիոնը: Սակայն Մկրտիչ Էմինի առաջարկով նրա փոխարեն Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտության ամբիոնի վարիչ է ընտրվում Հարություն վարդապետ Ալամդարյանի թոռ Բերովբե Պատկանյանը, որը 1857 թ. Պետերբուրգի մանկավարժական ինստիտուտի պատմական գիտությունների բաժնին ավարտելուց հետո, երկու տարի Թիֆլիսում ուսուցչություն էր արել և տեղափոխվել նորից Պետերբուրգ:

Կ. Եզյանը պաշտոն է ստանձնում ներքին գործերի մինիստրությունում և այնուհետև լուսավորության մինիստրությունում՝ որպես մինիստրության խորհրդի և ուսումնական կոմիտեի անդամ:

1850-ական թվականները լինելով ուսման տարիներ, միաժամանակ նրա համար դարձան պատմության և լեզվագիտության ուսումնասիրման ժամանակաշրջան: «Հին Հայաստանի ներքին կենցաղը» գիտական աշխատության համար Եզյանը Պետերբուրգի համալսարանում 1859 թ. ստանում է մագիստրոսի կոչում: Մինչ այդ նա երկու տարի Թիֆլիսում զբաղվել էր ուսուցչությամբ: Այդ ուղագրով աշխատությունը ռուսերեն լեզվով լույս է տեսնում Պետերբուրգում 1859 թ., իսկ Պ. Պոռչյանի թարգմանությամբ՝ հայերեն, 1864 թվականին, Շուշի քաղաքում:

1884 թ. Պետերբուրգում լույս է տեսնում «Բռնի միություն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցուն Հոռվմաչ: Ժամանակակից Յիշատակարանը» աշխատությունը, որի առաջաբանը գրված է Կ. Եզյանի կողմից, իսկ փաստաթղթերի թարգմանությունը կատարել է Ս. Մալսապյանը:

Կ. Եզյանը հրատարակել է նաև պատմական մի քանի գործեր.

«Պատմություն Լևոնդայ մեծի վարդապե-

տի հայոց»: Առաջաբանը՝ Կ. Եզյանի: Պետերբուրգ, 1891.

«Յուլիանո Դարդելի ժամանակագրություն Հայոց», Պետերբուրգ, 1891: Առաջաբանը՝ Կ. Եզյանի:

1898 թ. ռուսերեն լեզվով Պետերբուրգում լույս է տեսնում «Պետրոս Մեծի հարաբերությունները հայ ժողովրդի հետ» ուսումնասիրությունը, որը հայ և ռուս ժողովուրդների պատմական կապերի ուսումնասիրման կարևոր աղբյուր է: Այդ եզակի աշխատության մասին «Ազգագրական հանդես»-ում՝ ընդարձակ և բովանդակալից գրախոսական է գրում նշանավոր բանասեր, պատմաբան ու ազգագրագետ, հետազոտման Հայկական ՍՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Սո. Լիսիցյանը՝ վեր հանելով գրքի արժանիքները ու նշելով «շատ հարմար ժամանակին» լույս տեսնելը: Գրքի ընդարձակ առաջաբանը (150 էջ) պատմական տեսություն է ուսական կառավարության՝ հայերի հետ ունեցած հարաբերությունների վերաբերյալ՝ Պետրոս Մեծի ժամանակաշրջանից մինչև 19-րդ դարը: Աշխատության երկրորդ մասում գետնադրված են վավերագրեր (305 միավոր), որոնք քաղված են Մոսկվայի գլխավոր և Պետերբուրգի արտաքին գործերի մինիստրության, Ավստրիական պալատական պետական, Բավարական-արքայական պետական դիվանատներից և վերաբերում են 1698—1736 թվականներին:

Փաստաթղթերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով, որով թե՛ պատմական անցքերի կայն է նշտությամբ պահպանվում և թե՛ հեշտանում է ցանկացած վավերագրի որոնումը: Թեև վավերագրերի մեծ մասը թարգմանված է ռուսերեն, բայց կան նաև հայերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, լատիներեն և պարսկերեն լեզվով գրված վավերագրեր: Վերջում կա հայերեն և եվրոպական լեզուներով հատուկ անունների ցանկ: Կ. Եզյանը այս աշխատությունը կազմելու համար ոչ միայն տասնյակ տարիների ջանադիր աշխատանք է կատարել, այլ նաև գործին մոտեցել է գիտական հմտությամբ, բարեխղճությամբ: Սովորաժամայ այս աշխատությունը համարվել է նշանակալից երևույթ, և ժամանակի հայ մտավորականությունն ու մամուլը ողջունել են նրա հրատարակումը բազմաթիվ արժեքավոր գրախոսականներով:

Ահա թե ինչ ենք կարդում այդ մասին

¹ «Ազգագրական հանդես», 1898, № 2, էջ 293—311:

«Հանդէս ամսօրեայ»-ի էջերում. «Բազմաթիւ տարեաց քրտնաջան աշխատութեան արդիւնք՝ ար. Կ. Եզեան վերջերս հրապարակ հանած է այս՝ կրնանք ըսել իւր տեսակին մէջ միակ գործն, որ յիշատի գլուխ գործոց մըն է եւ շատ կարեւոր աղբիւր ելծեալութեան որդի դարձնելու վերջին քառորդին եւ ութնութեան որդի դարձնելու առաջին կիսուն հայկական պատմութեան համար»²։

Եզանցի գրչին է պատկանում նաև «Начало сношений Эчмиадзинского Патриаршата с Русским правительством. Историческое исследование по неизданным документам», Тифлис, 1901 г.» (Էջմիածնի պատրիարքական Աթոռի գրագրութիւնների սկիզբը ռուսաց կառավարութեան հետ։ Պատմական հետազոտութիւն չհրատարակուած վկայագրերի հիման վրայ, Կ. Եզեանի։ Թիֆլիս, 1901.) ուսումնասիրությունը։

Այս աշխատության մէջ ընդգրկված են պատմական նոր տեղեկություններ և արժեքավոր փաստաթղթեր։ Գրքի առաջին 53 էջերում ամփոփված է բուն հետազոտությունը, ապա հետևում են Սիմեոն կաթողիկոսի կոնդակները և բազմաթիվ այլ պատմական փաստաթղթեր։ «Պ. Եզեանցը բնակելով և ուսումնասիրելով Էջմիածնի հայրապետների ներքին գործերը և արտաքին քաղաքականությունը, լուսաբանում է նոցա յարաբերությունները Ռուսաց կայսրութեան հետ, պատմական փաստերով ապացուցանում է, թէ ինչպիսի բարոյական կապ և վստահություն էր հաստատուած Ռուսաստանի և Հայոց ազգի մէջ Մեծն Պետրոսից սկսեալ մինչև Եկատերինէ կայսրուհին»³։

Կ. Եզանցը իր գիրքը ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Այսպես, Մեծն Պետրոսի ժամանակ Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի մէջ գոյացած կապը և վստահությունը լիովին գիտակցաբար ամրացավ Եկատերինէի իմաստալի կառավարության օրով. Ռուսաստանի ամեն կողմի հայերի անձնավորությունն ու մատուցած ծառայությունները, որոնք վավերացված են գահի բարձրությունից բազմաթիվ հրովարտական երգերով հանուն հայ ժողովրդի և նորա հովվապետների, այս հարաբերությանց բնական հետևանքն էին։ Պահպանել այս զգացմունքները, նպաստել նոցա զարգացումը յուրաքանչյուր քաղաքացու սրբա-

զան պարտականությունը պիտի համարվի, որ յուր հայրենիքի բարիքն է փափագում, մանավանդ իշխանություն ունեցող անձանց. վատ ծառայություն են անում նոքա, որոնք թուլացնում են այդ բարոյական կապերը և փոխադարձ անվստահություն են արծարծում այնտեղ, ուր դրա համար պատմական հող չկա։ Անցյալի հետ ծանոթանալը հեռացնում է տարածայնությունների շարժառիթները և փոխադարձ հարգանքի ու համակրանքի բարի զգացմունքներ է ներշնչում։ Մեզ երջանիկ կհամարենք, եթե մեր հետազոտությունը այդ կողմից որքան և իցե օգուտ բերի»։

Կ. Եզանցը մամուլի էջերում ունի նաև բազմաթիվ հայագիտական հոդվածներ, որոնցից են «Հովսեփ Իզմիրյանցի կտակը և նրա կատարումը» («Արարատ», 1889, № 12, էջ 661—668), «Եվրոպական լեզուներով գրված գրքեր և հոդվածներ» (1876—1886 թթ.), «Հանդէս գրակ. և պատմական», 1890, № 3 և այլն։

Կարապետ Եզանցի գործունեության առավել նշանակալից կողմը, որի շնորհիվ նա ձեռք բերեց մեծ պատիվ և հեղինակություն, նրա նվիրվածությունն էր ազգի լուսավորության և կրթության հարցերին։ Նրա հավատամքը հայ ազգին օգտակար լինելն էր։ Դա առավել ևս ընդգծվում էր հայրենիքից հեռու գտնվելու հանգամանքով։ Երկար տարիներ ապրելով Պետերբուրգում, նա երբեք չէր հեռացել հայությունից, ընդհակառակը, մշտապես կապված էր հայ իրականության հետ և իր մասնակցությունն էր բերում ազգային մշակույթի զարգացմանը նպաստող բոլոր ձեռնարկումներին։ 1860 թվականից պաշտոնավարելով ներքին գործերի մինիստրությունում որպես խորհրդական, նա բաց է անում մի մասնավոր պանսիոն, հատկապես գիմնազիաներն ավարտած հայ երիտասարդների համար, որպեսզի նրանք այդտեղ պատրաստվելով՝ հնարավորություն ունենան համալսարան ընդունվելու։ Նրա պանսիոնում հավաքված էին մոտ 10—12 աշակերտ։ Ինչպես նշել են ակադեմիկները, աշակերտներն ապրում էին շատ լավ, թե՛ բնակարանը, թե՛ միստն ու կացը, թե՛ նրանց հետ վարվելու ընտանեկան ու սիրալիր ձևը գոհացուցիչ էին և այդպես էլ շարունակվեցին մինչև վերջ։ Ինքը Եզանցը դասավանդում էր պատմություն և աշխարհագրություն, մյուս առարկաների համար հրավիրվում էին մասնագետ ուսուցիչներ։ Այդ պանսիոնում է սովորել նաև «Փորձ» ամսագրի և «Արձագանք» թերթի խմբագիր, հայտնի հրապար-

² «Հանդէս ամսօրեայ», 1898, № 12, էջ 380—381։

³ «Բազմավեպ», 1902, № 11, էջ 499։

րակախոս և հասարակական գործիչ Արգար Հովհաննիսյանը:

Հայր Մկրտիչ Պոտոլյանը իր «Հայ հանրագիտակ»-ում գրում է. «Կ. Եզեան մասնագետ էր հայ մեծատուններու սիրտը և ազգային զգացումները արթնցնելու կամ քաջալերելու և զանոնք դեպի ազգային բարեգործություն առաջնորդելուն մէջ: Այսպէս, Գոգոյեան աղջկանց վարժարանն ի Նախիջեւան, Յովնանեան—Մարիամեան աղջկանց վարժարանն ի Թիֆլիս, Ներսէսեան դպրոցի նոր շէնքի կառուցումն ի Թիֆլիս Այ. Մանթաշեանի, հայ եկեղեցւոյ կառուցումն ի Բարիզ ձեռամբ նոյն Մանթաշեանի, Իզմիրեան մրցանակի հիմնարկությունը, Ասպետ Ջունդի կտակը Եւրոպա սան ուղարկելու, Մարիան Կարալեանցի ըրած կտակը Սանասարեան վարժարանին, և այլ տասնեակ առիթներով ս. Էջմիածնի նպաստելու, կամ բարձրագոյն դպրոցներու մէջ սաներ պահելու եւն, եւն, բոլորը Եզեանի ներշնչումներն են»⁴:

Նրա գործունեության ընթացքում շատ են եղել հանդիպումներ առանձին հայ ուսումնաստեան էրիտասարդների հետ, որոնք ազատորեն մուտք են գործել իր բնակարանը, մինչև իսկ աշխատատեղը, խոսել նրա հետ իրենց կարիքների մասին, հայ մշակույթի զարգացմանը նպաստելու իրենց պատրաստակամության մասին: Կ. Եզեանը միշտ էլ աջակից է եղել իր խորհուրդներով՝ նրանց ցույց տալով նյութական և բարոյական օժանդակություն: «Մայրաքաղաքի ուսանողներից շատերն են վայելել նրա աջակցությունը բարձրագույն դպրոցներ մտնելուց, շատերն են ազատ ել ու մուտք ունեցել նրա բնակարանը, վայելել նրա ընտանիքի սիրալիր հյուրասիրությունը, շատերն են պարբերաբար հրավեր ստացել մասնակցելու նրա շաբաթական «ժուռֆիքսների»-ն, որ շահեկան գրույցներ ու մտքերի փոխանակություններ էին կատարվում և ուր նրանք որոշ ուղղություն էին ստանում ազգային կուլտուրական խնդիրների շուրջը ու պատրաստություն ձեռք բերում իրենց ապագա ազգային գործունեության համար: Այդ բոլորի հետևանքով հասկանալի պիտի լինի, թե ինչու Եզեանիցի առումն ու հոշակը իր ժամանակ այնքան տարածված են եղել հայերի մեջ, հայ աշխարհում, թե ինչու նա դարձած է եղել մի կենտրոնական անձն, որին դիմել են ամենքը, և՛ Էջմիածինը, և՛ հայ ազգային գործի գլուխ կանգնած մարմինները,

և՛ հայ մասնավոր անհատները, որոնք ի վիճակի են եղել և կամեցել են ազգի կուլտուրական գործի համար մի բան անել...» —գրում է իր հուշերում Եր. Ծահագիզը⁵:

1904 թ. նոյեմբերի 6-ին մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ Պետերբուրգում տոնվում է արևելյան լեզուների մագիստրոս Կարապետ Եզեանի գրական, պետական ու հասարակական գործունեության 50-ամյակը: Հանդեսը սկսվում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմյանի շնորհավորական կոնդակի ընթերցումով: Մեջ ենք բերում այդ կոնդակն ամբողջովին, որը տպագրվում է առաջին անգամ:

«Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... Գերազանի Պ. Կարապետի Յարութիւնեան Եզեանց, հարազատ որդւոյ Մայր Աթոռոյս նուիրեմք յառաքելական Աթոռոյ աստի ողջոյն հայրական հանդերձ Հայրապետական օրհնութեամբ:

Աստուածային և երկնաւոր տնտեսութիւն, որ գիտէ տալ զշնորհս արժանատւաց և պարգևէ առատապէս զձիրս իւր, որք գիտեն իմաստութեամբ մատակարարել, առատացոյց ապաքէն ի Ձեզ զպարգևս իւր, որում արժանի զՁեզ հանդիսացիք ի վաղ ժամանակէ յաւորց անտի երիտասարդութեան Ձերոյ: Որդեակ հանճարաշատ, պատիւ մեծ է ազգիս և եկեղեցւոյ մերոյ սրբոյ և Առաքելականի և փառք ինձ հօրս հասարակաց, հանուրց Հայկազանց ի սիրկեանս, ի տես միոյ հարազատ որդւոյ, որ խնամրիութեամբ սրտի և ի հեզութեամբ հոգւոյ թեակոյնելով յապարիզի կենցաղոյս բարձրացաւ փառօք, ճոխացաւ իմաստութեամբ, փայլեցաւ հանճարով, տալով ըստ բանի Փրկչին զկայսերն կայսեր և զԱստուծոյն Աստուծոյ:

Ո՛ր տայր ինձ զթես արծուոյ զի վերացեալ պանայի և իջանելով այդր ի հանդեսի յիսնամեայ հոբելինի Ձերոյ ճառէի բարձրաբարբառ եթէ Պ. Կարապետն Եզեանց հարազատ է եկեղեցւոյն Հայաստանեայց, քանզի հանապազ զբարեգործութենէ եկեղեցւոյն և զբարեյաւութենէ պաշտօնէից նորին խորհեաց և ոչ երբէք թերացաւ ի պարտիսն և ի յանձնարարութիւնսն, զորս վստահութեամբ յանձնարարեցին նմա Հայրապետքն Հայոց: Ազգասէր է, զի անկեղծութեամբ սրտի վասն բարօրութեան, շահուց և կարօտութեանց հայրենեաց տքնեցաւ:

Կրթասէր է, զի ողջամիտ ոգւով ուղեցոյց բարերարաց ազգիս ուսանող սերն-

⁴ «Հայ հանրագիտակ», գիրք Գ, 1938, էջ 656—657:

⁵ «Էջմիածին» ամսագիր, 1946, № 8—10, էջ 62—63:

դեան հանդիսացաւ, զամենեւեմն ի բարին, ի կատարեալն և ի ճշմարիտն առաջնորդելով: Գրասէր ապացոյցք վաստակացն մշտաբարբառ հատորք ի հրապարակի գիտական աշխարհի:

Իսկ որ ինչ զպետական ծառայութեանց, եւ թողոյմ զայն ճառել մոցաւ, որք առաւել մօտ են աշոր, և գեղեցկապէս գիտեն դասաւորել զաստիճանս և թուել զպարգևսն շնորհեալս յօգոստափառ կայսերց հաւատարմին պետութեան և ինքեանց Պ. Կարապետի Եզեանց, որ վասն զարգացման և յուսարողութեան Մեծին Ռուսիոյ ոչինչ անխաչեաց յինքեմէ ըստ մտաւորին և բարոյականի:

Ապա ուրեմն օրհնեացին վաստակք և արդիւնաւորեացին ջանք Ձեր, Գերագնի Յոբելեարդ, որ ի սիրկեանս հաւորձակապէս փառաւորիս փառօք և ընդունիս զորիտորն յիմամեայ վաստակացոյ:

Ընդ բազմաթիւ շնորհաւորութեանցն և շնորհակալեացն, ընկալ և զշնորհաւորութիւնս ի հայրապետէն Հայոց Մեծաց, որ յանկեղծաւոր սրտէ և ի բոլորանուէր հոգւոյ յլէ կոնդակաս ի Հայոց Աստուծահիմն Սրբաւայրիս հանդերձ շնորհօք և օրհնութեամբ երկնաւորին և հեղինակին հաւատոյ Հայաստան աշխարհի մերս յուսարոյչի: Բազմապատկեցին աւորք կենաց օրհնեալ հարազատիդ, զի ընդ վշտացելոյս և դու վշտակիրդ տեսցես զաւետաբեր Գարուն Հայաստան երկրի, բարօրութիւն և բարգաւաճումն որդւոյ մորին և եկեղեցւոյ Սրբոյ: Ամէն:

թ. 1051

ի 28ն հոկտ. 1904 ամի»⁶:

Ապա ընթերցվում են ուղերձներ Մոսկվայի հայ գաղութից, Պետերբուրգի հայ եկեղեցական խորհրդից: Ելույթ են ունենում բազմաթիւ թերթերի, ամսագրերի և հանդեսների գերկայացուցիչներ, մտավորականներ, պետական գործիչներ: Հանձնըվում են կառավարական պարգևներ: Այնուհետև կազմակերպվում են հոբելյարին նվիրված այլ միջոցառումներ:

Հոբելյանից կես տարի անց, 1905 թ. մայիսի 31-ին, Պետերբուրգում մահանում է Կ. Եզանցը:

Անվանի պատմաբան, ազգագրագետ, մանկավարժ, թարգմանիչ, «Դիվան հայոց պատմության» 13 ծավալուն հատորների հեղինակ Գլուտ ավագ քահանա Ադամյանցը իր «Լումայ» գրական, պատմական ամսագրում գրում է.

«Հայության հին սերունդի սակավաթիվ ականավոր ներկայացուցիչներից մեկն էլ պակասեց: Հեռագիրը մեզ գուժեց, որ Պ. Բուրգում մայիսի 31-ին կնքել է յուր մահականացուն արևելյան լեզուների մագիստրոս և իսկական գաղտնի խորհրդական Կարապետ Հարությունյան Եզանցը դեռ չբոլորած յոթանասուն տարին, որի կիսադարյան պետական ծառայության և հայ գրական ասպարեզում ունեցած գործունեության հոբելյանը տակավին մի քանի ամիս առաջ կատարեց հայ հասարակությունը:

Ով փոքր ի շատե ծանոթ է մեր եկեղեցու և մորա Պետերի վերջին քառասուն տարվա պատմության, մորան քաջ հայտնի կլինի այն մեծ դերը, որ կատարել է գիտական և բնական մեծ խելքով օժտված Կարապետ Եզանցը Մայր Աթոռի շահերի պաշտպանության վերաբերմամբ. ուստի և մորա կորուստը շատ զգալի է ինչպես հայ գրական աշխարհի, նույնպես էլ ամբողջ հայության համար»⁷:

Կ. Եզանցի դին Պետերբուրգից տեղափոխվում է Մոսկվա և թաղվում Եզանցների տոհմական դամբարանում:

Խոր սուգ է ապրում մահ Մայր Աթոռս. Էջմիածինը:

«Կարապետ Եզանցի մահվամբ հայ ազգը կորցնում է սակավաթիվ գիտնականներից միին, որը համեստ դիրքով միշտ եղել է հասարակական գործունեության ասպարեզում և թողել հայտնի արդյունքն ու հետքը: Թաղումը կատարվեց Մոսկվայում Բեսսարաբիո առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոսի ձեռամբ, իսկ Մայր Աթոռում եղավ հատուկ հոգեհանգիստ, որի ժամանակ դամբարանական խոսեց Հուսիկ վարդապետ Զոհրաբյանը»⁸:

Կարապետ Եզանցի մահը խոր վիշտ պատճառեց մահ Կ. Պոլսի հայությանը. «Թուրքիո հայ մամուլին մեջ՝ կրթական և գրական ձեռնարկություններու առթիվ շատ հեղեղված մեծ անուն մը եղած էր Եզանց, որու մահվան հանդեպ Թուրքիո Հայոց պատրիարքությունը իր ամենեւն ավելի նշանակելի արտահայտությունը ըրավ, արտահայտություն մը վշտակցության, հարգանքի և համակրանքի»⁹:

Կ. Պոլսի Օրմանյան պատրիարքը ոչ միայն ցավակցական հեռագիր է ուղարկում հանգուցյալի հարազատներին, այլև «իբր նախագահ Սանասարյան վարժարա-

⁶ ՀՍՍՀ Պատմության ՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 92, թ. 117բ—118ա:

⁷ «Լումայ», 1905, № 4, էջ 3:

⁸ «Արարատ», 1905, էջ 611—612:

⁹ «Արարատ», 1905, էջ 611—612:

նի խնամակալության և Հ. Իզմիրյանց հանձնաժողովի, ցավակցություն հայտնեց հեռագրով՝ ուր որ անկ է և հրահանգ տրվավ՝ որ այդ երկու հաստատությանց անունով երկու շատ ճոխ պսակներ դրվեն հանգուցելույն դագաղին վրա»¹⁰:

Ութօրեքին հոգևոր պաշտոն է կատարվում Կ. Պոլսի բոլոր եկեղեցիներում: Թուրքիոյ հայոց պատրիարքը անձամբ պատարագ է մատուցում և «Իմաստութիւն շինեաց իր տուն եւ կանգնեաց ի մեա սինս եօթն» բնաբանով քարոզ է խոսում և վեր հանում Կ. Եզյանցի մշակութային, ազգային ու եկեղեցական գործունեությունը: Եզյանցը ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հայ եկեղեցական կյանքին, մասնակցել է մի շարք քաղաքների եկեղեցիների կանոնադրության մշակման գործին և երկար ժամանակ վարել է Պետերբուրգի հայոց եկեղեցական խորհրդի անդամի պաշտոնը: Օրմանյան պատրիարքի դամբանականները լրացանում ասված է.

«Անոր սիրտը կծավալեր ամեն կողմ, ո'ւր հաստատված է Հայ Եկեղեցին: Կատարյալ էր իր հավատը. տաք սրտով կվերաբերեր դեպի Մայր Աթոռ, և ատոր անձուկ օրերուն մեջ խորհրդատու մըն էր և դժվարությանց և ելից հնարներ ցույց տվող, անկեղծ հավատացյալ զավակն էր եկեղեցւոյ: ...Բարեխառնության առաքինությունը սիրելի էր իրեն. կրնանք ըսել թե ինքը պետական ծառայության ժամերն դուրս իր համայնքին համար միայն ապրեցավ, վասն զի աշխարհային ամեն վայելքն հրաժարյալ կյանք մը ունեցավ, իր անձին համար դրամ չվատնեց, և բոլորովն աշխատեցավ օգտակար ըլլալու Հայ Եկեղեցւոյ, և ապրեցավ անաղարտ ու մաքուր կյանքով...: Որպէս արեւելագետ և բանասեր և պատմաբան, երևելի հանդիսացած էր և ռուս կառավարության կողմէ միշտ ինքը ներկայացուցիչ կդրվեր Արևելյան լեզվաց միջազգային ժողովներուն:

Գրական արդյունավորությամբ կամ ինչպէս կըսենք՝ երկասիրություններով ալ հարուստ, տասնի չափ հատորներ կթողու,

որք իր անունը կկրեն և որք մնայուն և իրական արժանիք ունին»¹¹:

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի այս հեղինակավոր գնահատականը բավական է համոզվելու Եզյանցի աշխատությունների գիտական բարձր արժեքին:

Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Աշաւոր հասարակական գործիչ, փիլիսոփա, գրաքննադատ և մանկավարժ Իսահակ Հարությունյանը (1863—1928 թթ.).

«Իբրև գրական գործիչ՝ Եզյանը հանդիսացել է լուրջ գիտնական և մասնագետ աշխատող: Նրա գրական, պատմական հրատարակությունները—«Ղևոնդ պատմագիր», «Ժամանակագրութիւն Դարդելի», «Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռվմայ» և այլն, համապատասխանում են ժամանակակից գիտնական պահանջներին: Եվրոպական հրատարակություններից ետ չեն մնում և ճոխացրած են բազմաթիվ պարզաբանող ծանոթություններով, որից երևում է հրատարակչի հմտությունն ու գիտնական նախապատրաստությունը»¹²:

Կարելի է շարունակել Կ. Եզյանցի մասին մամուլի այլևայլ մարմինների, մշակույթի բազմաթիվ գործիչների ու մտավորականների կարծիքների մեջբերումը, որոնք բոլորն էլ մույն ճշմարտությունն են հաստատում:

Անուրանալի է Կ. Եզյանցի ծառայությունը հայ մշակույթին և Եկեղեցուն: Նա իր գործունեությամբ և անխոնջ վաստակով մեծապես նպաստել է հայ ժողովրդի ազգային և մշակութային զարթոնքին և թողել մնայուն հուշարձաններ, որոնցից հառնում է ներհուն գիտնականի և մեծ հայրենասերի անձնուրաց կերպարը:

Երախտագետ սերունդները և Հայ Եկեղեցին չեն մոռանում բոլոր նրանց, ովքեր քայլել են ճշմարտության որոնման և հայ մշակույթի զարգացման դժվարին ճանապարհով:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 615—617:

¹² «Ազգագրական հանդես», 12-րդ գիրք, 1904, էջ 302:

¹⁰ Նույն տեղում:

